

نقدی بر

«اسنادی از مشاهیر ادب معاصر ایران»

● مؤده کمالی فرد

شناخت شخصیت‌های ادبی و موقعیت اجتماعی و سیاسی آنان، آشنایان، دوستان و اطرافیان آنها از مهمترین مباحث و مطالبی است که محققان و پژوهشگران را در رفع ابهام‌های تاریخی و مشکلات شعری یاری می‌بخشد. شاید یکی از عللی که تذکره و تذکره‌نویسی، از گذشته دور تا کنون در ادب فارسی جایگاه ویژه‌ای داشته است، همین نکته باشد.

کتاب‌های تاریخ ادبیات هم با توجه به اطلاعات زیادی که در مورد افراد و شخصیت‌های ادبی و موقعیت سیاسی و اجتماعی دوره آنان می‌دهند، اهمیت بسیار زیادی برای محققان دارند. اما هنگام تحقیق درباره ادیبان معاصر، این منابع جزء منابع دست دوم محسوب می‌شوند.

آثار نویسندگان و شاعران مانند: کتاب‌ها، اشعار، مقاله‌ها، نامه‌ها و سایر نوشته‌های آنها را می‌توان از منابع دست اول محسوب کرد. از سایر منابع دست اول، اسناد، عکس‌ها و مدارکی مشابه را می‌توان نام برد. خوشبختانه سازمان‌هایی در ایران وجود دارند که چنین مدارکی را نگهداری و حفاظت می‌کنند و با پاسخگویی به مراجعین و محققین، بسیاری از مشکلات آنها را حل

می‌نمایند (از جمله سازمان اسناد ملی ایران)، اما مراجعه به این سازمان‌ها و دستیابی به تمام مدارک و اسناد کار دشواری است. یکی از اقدامات بسیار خوب سازمان اسناد ملی ایران، بازنویسی و چاپ اسنادی است که راهگشای بسیاری از محققان خواهد بود.

کتاب «اسنادی از مشاهیر ادب معاصر ایران» که قرار است در ۴ جلد چاپ شود و تاکنون دو جلد آن منتشر شده است، دلیلی بر این اقدام بسیار خوب سازمان اسناد ملی می‌باشد. آقای علی میرانصاری این کتاب را گردآوری کرده و پژوهشکده اسناد سازمان اسناد ملی ایران ناشر آن است. جلد اول این کتاب در زمستان ۱۳۷۶ منتشر شد و با قیمت ۱۸۰۰ تومان در اختیار علاقه‌مندان قرار گرفت. این کتاب بیش از ۶۸۰ صفحه دارد و ۱۳ تن از ادیبان معاصر را مورد بررسی قرار داده است. پیشگفتاری در ۶ صفحه از آقای سید حسن شهرستانی (رئیس سازمان اسناد ملی ایران) در مورد ادبیات مشروطه در ابتدای کتاب چاپ شده است. و پس از آن مقدمه گردآورنده و پژوهشگر در ۵ صفحه در معرفی کتاب و منابع دیگری که ما را در مطالعه درباره ادبیات معاصر ایران کمک می‌کند آمده است. سپس متن کتاب که شامل ۱۳ بخش (علی محمد آزاد، حسین ادیب السلطنه سمعی،... ادیب‌الممالک فراهانی، پروین اعتصامی، یوسف اعتصامی...) می‌شود در ۶۳۰ صفحه تنظیم شده است. در پایان کتاب فهرست منابع و فهرست اعلام آمده است که یکی از محاسن کتاب محسوب می‌شود. در هر کدام از ۱۳ بخش کتاب چند قسمت وجود دارد: ۱- عکس فرد مورد نظر ۲- زندگینامه وی ۳- آثار او ۴- اسناد ۵- منابع تحقیق ۶- نمونه اسناد و گاه تعدادی عکس.

مهمترین و بزرگترین ارزشی که این کتاب برای یک محقق دارد همچنان که قبلاً گفته شد در دسترس گذاشتن اسنادی است که همگان را امکان دستیابی به آنها نبوده است. این اسناد به محقق کمک می‌کند تا از منابع دست اول، بسیاری از مطالب را استخراج کند. تاکنون کتابی که اسنادی با ارزش محتوایی بسیار زیاد را در بر داشته باشد، مانند کتاب مذکور، دیده نشده است. البته اسنادی به صورت پراکنده در بعضی کتاب‌ها چاپ شده است، مانند «زندگینامه رجال و مشاهیر ایران» از آقای حسن مژدانی که در سال ۱۳۴۹ در تهران چاپ شده است و یا در بعضی مقالات در نشریات مثل «چند سند تاریخی درباره پروین اعتصامی» از آقای علی کریان در مجله ادبیستان (فروردین ۱۳۷۳) شماره ۵۲، صفحه ۲۴-۲۵، اما جای خالی چنین کتابی را هرگز پر نمی‌کرد و به این کتاب و امثال آن احساس نیاز شدید می‌شد.

از دیگر محاسن کتاب، منابعی است که جهت تحقیق معرفی می‌نماید و این خود برای یک محقق ارزش بسیار دارد.

چندی پیش در نظر داشتیم مقاله‌ای درباره خانم پروین اعتصامی بنویسیم، در این زمینه مطالب تکراری بسیار خواننده و شنیده بودم. آنچه بیشتر توجه مرا جلب کرده بود، خدمت چندماهه پروین اعتصامی در سمت کتابداری کتابخانه دانشسرای عالی بود. در همین

هنگام این کتاب به دستم رسید. در نگاه اول آن را بسیار سودمند یافتیم و همان‌طور که قبلاً اشاره شد محاسن زیادی در این زمینه در کتاب مشاهده کردم. اما در نگاهی دقیقتر متوجه اشتباهات و نواقص متعددی در کتاب مذکور شدم. وقتی که نشریه «کتاب ماه» ادبیات شماره ۲ به دستم رسید، مصاحبه‌ای که با آقای میرانصاری انجام شده بود را در نشریه خواندم. ایشان به معرفی کتاب مذکور پرداخته بودند. بر خود لازم دیدم نواقص و اشتباهات متعددی را که در کتاب دیده می‌شود یادآوری کنم تا در مجلدات بعدی این اشتباهات تکرار نگردد. تنها یک بخش از ۱۳ بخش کتاب را بررسی می‌کنیم. بخش پنجم صفحه ۱۲۹ - ۱۸۲ که مربوط به زندگینامه و اسناد... خانم پروین اعتصامی است. اولین قسمت زندگینامه ایشان است.

اولین نکته علامت‌های اختصاری کتاب است که در هیچ جای کتاب درباره آنها توضیح داده نشده است. مثلاً در صفحه ۱۳۱ سطر دوم به علامت «د» بر می‌خوریم که نمی‌دانیم چه مفهومی دارد. نکته دیگر درباره زیرنویس‌هاست. مسلماً زیرنویس جهت اطلاع بیشتر خواننده نوشته می‌شود، اما اگر زیرنویس خود اشتباه باشد چه باید کرد؟

در صفحه ۱۳۲ کتاب زیرنویس شماره (۲) نام مدرسه خانم اعتصامی را IRAN BETHEAL نوشته است و در متن هم «ایران بیت آل» آمده است. هنگامی که به سند مراجعه کردم متوجه شدم این کلمه "IRAN BETHEAL" است که اگر بخواهیم فارسی آن را بنویسیم «ایران بیت آل» درست است نه «بیت آل» (هرچند که مهر گواهی فارغ‌التحصیلی خانم اعتصامی هم به صورت «بیت آل» آمده است و البته می‌دانیم بیت آل در زبان عبری معنای خانه خدا را می‌دهد).

در صفحه ۱۳۳ زیرنویس شماره ۱، نام خانوادگی خانم سرور مهکامه را قید نکرده است و محصص را از قلم انداخته است و ظاهر مطلب چنین القاء می‌کند که نام خانوادگی ایشان مهکامه است. در متن زندگینامه هم در صفحه ۱۳۳ محصص را در پرانتز قرار داده است. از سوی دیگر نشانی مقاله هم که در زیرنویس آمده است (به صورت ارجاعی) اشتباه است.

نکته مهمی در زندگینامه خانم اعتصامی وجود دارد که بسیار مشتاقم پاسخی درباره آن بشنوم و آن سال مهاجرت خانم اعتصامی از تبریز به تهران است. در تمامی منابع که تاکنون دیده‌ام سال هجرت آقای یوسف اعتصامی ۱۲۸۷ شمسی و سال مهاجرت خانم پروین اعتصامی به همراه خانواده‌اش ۱۲۹۱ شمسی قید شده است. این دو تاریخ با هم مغایرت دارد مگر این که بپذیریم پروین چند سالی را پس از پدرش در تبریز به سر برده و سپس به تهران آمده است.

از قسمت زندگینامه و آثار خانم اعتصامی که بگذریم به قسمت اسناد می‌رسیم. نکاتی چند قابل تذکر است:

۱- سندی که در صفحه ۱۳۵ چاپ شده است و عنوان آن رونوشت شناسنامه می‌باشد دارای زیرنویسی است که توضیح می‌دهد لقب اعتصام الملک حذف گردیده است. خوشبختانه در صفحه ۱۷۰ کپی سند چاپ

شده است وقتی به گپی سند مراجعه کردم دیدم دارای زیرنویس و حاشیه است. اما در بازنویسی حاشیه نیامده است. و اگر سندی بدون حاشیه چاپ شود، می توان ناقص محسوب کرد. متأسفانه این مطلب در هیچ کدام از سندها رعایت نگردیده است.

۲- سندی که در صفحه ۱۳۶ چاپ شده است گواهی دیپلم خانم اعتصامی است. گپی سند در صفحه ۱۷۱ آمده است. چند نکته در مورد این سند باید گفت: الف) نوشته مهر در بازنویسی سند ذکر نگردیده است. (تا دختران ما مانند سنگهای زاویه باشند) ب) نام خانم مکهزی به صورت مکهتری آمده است. ج) تاریخ فارغ التحصیلی خانم اعتصامی ۱۸ ژوئن ۱۹۹۳ آمده است اما در گواهی دیپلم به زبان انگلیسی در صفحه ۱۷۱ کتاب، ۱۸ ژوئن ۱۹۹۴ ذکر شده است. هنگامی که تاریخ را تطبیق دادم دانستم ۱۹۹۴ میلادی درست است. حال اگر رونوشت سند چاپ نشده بود، تغییر تاریخ فارغ التحصیلی خانم اعتصامی بسیاری از خواننده‌ها را به اشتباه می‌انداخت. د) زیرنویسی که در صفحه ۱۳۶ چاپ شده است بدون ذکر منبع و مأخذ است.

۳- زیرنویسی که در صفحه ۱۲۷ کتاب درج شده است نشانی غلط دارد. گردآورنده، خواننده را به مجله تلاش سال ۱۳۴۹ شماره ۲۶ صفحات ۷۰-۷۵ ارجاع می‌دهد. وقتی به مجله تلاش مراجعه کردم دیدم صفحات ۷۰-۷۵ اشتباه است و باید ۷۵-۸۰ ذکر گردد.

۴- زیرنویسی که بر سند شماره ۱۰ در صفحه ۱۵۰ کتاب آمده است دقیقاً مشخص نیست مربوط به چه کسی است گردآورنده کتاب یا آقای فضل الله گرگانی. نکته مهمتر تاریخ سند است که به جای دوم خرداد ۱۳۱۵، دوم مرداد ۱۳۱۵ قید شده است.

۵- اسنادی که با شماره‌های ۱۶-۱۹ در صفحات ۱۵۶-۱۵۹ کتاب آمده است عنوان «استخدام در کتابخانه دانشسرای عالی» را دارد در حالی که محتوای اسناد مربوط به استعفای ایشان (خانم اعتصامی) می‌شود نه استخدام.

۶- از محتوای سندی که در صفحه ۱۵۶ کتاب چاپ شده است بر می‌آید که خانم اعتصامی از تاریخ فروردین ۱۳۱۶ بر سر کار خود حاضر نشده است. ولی زیرنویس صفحه ۱۵۶ چنین است: «پیش از این در تاریخ ۱۳۱۵/۱۲/۲، رئیس دفتر دانشسرای عالی (مهدوی) طی نامه‌ای به پروین نوشته بود: طبق دستور ریاست لازم است علت غیبت خود را فوراً توسط مستخدم اطلاع دهید و در هر صورت بعد از ظهر در دانشسرای عالی حضور به هم رسانید.» متأسفانه این تاریخ (۱۳۱۵/۱۲/۲) با تاریخ اول فروردین ۱۳۱۶ مطابقت ندارد و خواننده را به فکر می‌اندازد که آیا هر دو تاریخ مربوط به کناره‌گیری ایشان از خدمت است یا خیر؟

۷- مقایسه‌ای بین رونوشت سند شماره ۱۴ (صفحه ۱۵۴) با کپی سند در صفحه ۱۷۷ ما را متوجه چند نکته می‌کند. الف) یادداشت کنار سند بازنویسی نشده است. ب) علاوه بر یادداشت کنار سند ۵ امضا در پای سند دیده می‌شود که دو تا از آنها تاریخ ۱۳۱۵/۵/۲۱ را دارد و دو تای دیگر تاریخ ۱۳۱۵/۵/۲۱ و

امضای پنجم که دستور تشکیل دوسیه را می‌دهد ۱۳۱۵/۵/۲۶. ولی در بازنویسی سند تنها یک امضا دیده می‌شود معاون اداره تقاعد کشوری که تاریخ ۱۳۱۵/۵/۲۱ را دارد. و نام هیچ‌کدام از افرادی که سند را امضاء کرده‌اند ذکر نگردیده است. در پایان این مبحث درباره اسناد باید گفت نکته مهم در بازنویسی اسناد رعایت امانت است و امانتداری مستلزم دقت کافی است.

قسمت بعدی این بخش مربوط به منابع تحقیق در مورد خانم پروین اعتصامی است. متأسفانه این قسمت نیز اشتباه و غلط دارد که ذکر تمام آنها کلام را طولانی می‌کند. گردآورنده کتاب ۸۴ منبع تحقیق را نام برده است که به گفته او «اصلی‌ترین منابع که درباره زندگی و آثار هر یک از ادیبان موجود می‌باشد، با ذکر مشخصات کتابشناسی هر کدام آمده است.» (صفحه هجده کتاب) حال اگر از این ۸۴ منبع، بیش از نیمی از آنها اشتباه معرفی شده باشد به آقای میرانصاری چه می‌توان گفت؟

نمونه‌هایی از این اشتباهات که در ذیل آورده می‌شود به همان ترتیبی است که از صفحه ۱۶۴ به بعد در کتاب ذکر گردیده است.

۱- کتابی که به نام «از صبا تا نیما» از آقای یحیی آردین‌پور معرفی شده است «از نیما تا روزگار ما» نام دارد.

۲- آدرس مقاله‌ای از م. آزاد به نام «اختر چرخ ادب» که در کتاب درج گردیده اشتباه است. در کتاب روزنامه اطلاعات (۱۶ فروردین ۱۳۵۲) ذکر گردیده است، اما مقاله در روزنامه کیهان به همان تاریخ چاپ شده است.

۳- مقاله‌ای که از آقای محمد علی اسلامی ندوشن مندرج در کتاب نوشته‌های بی‌سرنوشت معرفی کرده‌اند، اطلاعات کتاب‌شناختی اشتباه دارد.

۴- مقاله‌ای که آقای امیر اسماعیلی نوشته‌اند و در مجله تلاش خرداد ماه ۱۳۵۷ چاپ شده است «زنی که مردانه به مبارزه با زشتی‌ها برخاست» نام دارد نه «پروین اعتصامی» و در ضمن مقاله در صفحات ۱۵-۱۸ مجله درج شده است نه در صفحه ۵۱

۵- یکی دیگر از منابع تحقیق مصاحبه‌ای است که با خانم سرور مهکامه محمص انجام شده است و با عنوان «دیوان پروین اعتصامی و نیما یوشیج» در روزنامه اطلاعات ۶ بهمن ۱۳۴۹ چاپ شده است و مصاحبه‌گر آقای محمدعلی جمالزاده می‌باشد!! در نگاه اول متوجه شدم محمدعلی جمالزاده نمی‌تواند چنین مصاحبه‌ای انجام داده باشد. با مراجعه به منبع متوجه شدم عنوان مقاله اشتباه چاپ شده است و مقاله «در کنار پروین اعتصامی و نیما یوشیج» نام دارد و دوم این که در زیر گزارش نوشته شده گزارش از م.ج. حال من نمی‌دانم چگونه م.ج. به محمدعلی جمالزاده تبدیل شده است.

۶- نکته بعدی دو کتاب و یک مقاله است که نویسنده آنها کوروش حائری معرفی شده است در حالی که نام اصلی ایشان سید هادی و تخلص ایشان کوروش می‌باشد.

۷- مقاله‌ای که خانم فروغ حکمت در مجله ایران و امریکا سال اول (۱۳۲۵) شماره ۹ چاپ کرده است:

«قصاید پروین» نام دارد نه «پروین اعتصامی و دیوان او»

۸- مقاله‌ای دیگر به نام «پروین از دیدگاه یک زن» نوشته خانم فزیده خاکی را نام برده‌اند که در روزنامه اطلاعات (۱۳۳۳): ج ۱، ص ۶۵-۸۲ چاپ شده است؟؟؟ اولاً روزنامه اطلاعات جلدی نیست، ثانیاً در ۸۲ صفحه چاپ نمی‌شود و ثالثاً اصلاً چنین مقاله‌ای در روزنامه اطلاعات چاپ نشده است.

۹- مقاله‌ای به نام «هدیه فکر و شعر یا دیوان پروین اعتصامی» از آقای عبدالعلی دستغیب ذکر شده است، که نشانی مقاله اشتباه است. این مقاله در مجله پیام نوین سال ۱۳۳۸ شماره ۶ چاپ شده است نه در سال ۱۳۳۴. (اصلاً پیام نوین در سال ۱۳۳۴ هنوز وجود نداشت)

۱۰- اشتباه دیگر مربوط به مقاله آقای ناصرالدین شاه حبیبی است. اولاً عنوان مقاله «اخلاقی نویسی نه شاعر» نام دارد در حالی که در کتاب «اخلاقی نوین» ذکر شده است و ثانیاً در سال ۱۳۵۲ چاپ شده است نه در سال ۱۳۵۳.

۱۱- مقاله دیگر آقای عبدالعلی دستغیب با عنوان «پروین اعتصامی» در مجله دریا سال ۱۳۴۱ شماره دوم صفحات ۱۲۳-۱۲۵ چاپ شده است نه در شماره اول صفحات ۱۳۳-۱۳۵.

۱۲- اشتباهات دیگر این قسمت بسیار است که ذکر همه آنها طولانی خواهد شد بنابراین فقط آخرین مورد را یاد می‌کنم. گردآورنده کتاب مطلبی را با عنوان «خواهرم پروین» به آقای غلامحسین یوسفی نسبت داده‌اند در حالی که این مطلب نوشته ابوالفتح اعتصامی برادر پروین می‌باشد.

از این گونه اشتباهات که بگذریم منابع و مراجع دیگری هست که گردآورنده آنها را ذکر نکرده است، گویا از آنها اطلاعی نداشته است. از جمله:

۱- مقاله «چند سند تاریخی درباره پروین اعتصامی» آقای علی کریمان، ادبستان، (فروردین ۱۳۷۳) ش ۵۲ ص ۲۴-۲۵.

۲- «گذری بر زندگی و اشعار پروین اعتصامی» ح. حجتی، شکوفه، سال اول، شماره ۲ (۱۳۷۳) ص ۴۲-۴۳.

۳- «مقدمه دیوان پروین اعتصامی» نوشته خانم سیمین دانشور. تهران: انجمن خوشنویسان، ۱۳۷۳.

۴- «زندگی‌نامه رجال و مشاهیر ایران» (۱۲۹۹-۱۳۲۰). تهران: الهام، ۱۳۶۹. ج. ۱. ص ۲۰۵.

۵- «پروین ستاره آسمان ادب ایران» محمد جواد شریعت. اصفهان، ۱۳۶۶. ص: ۱-۲۰ و ۳۳-۴۷

در پایان باید ذکر کرد اگر از اشتباهات و نواقص کتاب (هر چند بسیار فاحش هستند) بگذریم، جایگاه این کتاب در بین منابع و مأخذ تحقیقاتی کشور ما بسیار خالی بود و این اقدام اولین گام در این زمینه محسوب می‌شود. با دقت و حوصله بیشتر و همچنین رعایت اصل امانتداری می‌توان جلدهای بعدی این کتاب را بدون چنین اشتباهاتی چاپ کرد و به این ترتیب مهمترین منابع تحقیق، خود عاری از اشتباه و خطا به جامعه محققین عرضه شود. □